Reactie internetconsultatie kerndoelen namens Leren voor Morgen

Voorwoord

Leren voor Morgen verwelkomt het feit dat duurzaamheid expliciet is opgenomen in drie kerndoelen voor Burgerschap (BU), Mens & Natuur (M&N) en Mens & Maatschappij (M&M). Deze kerndoelen vragen leerlingen om duurzaamheidsvraagstukken te onderzoeken (M&N en M&M) en mogelijkheden te verkennen om bij te dragen aan de samenleving (BU).

Tegelijk constateren wij dat de huidige uitwerking onvoldoende richting geeft aan scholen, lerarenopleidingen en methodemakers om leerlingen daadwerkelijk toe te rusten voor het analyseren van duurzaamheidsvraagstukken, het vormen van een mening hierover en het verkennen van handelingsperspectieven. De concepten, kennis en denkwijzen die leerlingen hiervoor nodig hebben, zijn momenteel onvoldoende expliciet zichtbaar in de kerndoelen. Hierdoor ontstaat het risico dat dit in de praktijk maar fragmentarisch en beperkt wordt uitgewerkt, en leerlingen zich niet goed leren verhouden tot deze vraagstukken. Dit risico is reëel, aangezien uit verschillende onderzoeken blijkt dat veel leraren zich nog onvoldoende toegerust voelen om complexe duurzaamheids- en klimaatvraagstukken structureel en diepgaand in hun onderwijs te integreren.

Wij zien dit als een probleem. Deze vraagstukken vragen om samenhang tussen leergebieden, verbinding tussen kennis en handelen, aandacht voor relaties tussen mens en natuur, en het kunnen afwegen van gevolgen voor verschillende generaties, gebieden en groepen.

Tijdens het ontwikkelproces zijn vanuit ontwikkelteams, advieskringen, vakverenigingen, duurzaamheidsorganisaties en docenten herhaaldelijk concrete voorstellen gedaan om duurzaamheid steviger en consistenter te verankeren. Veel van deze voorstellen zijn slechts beperkt verwerkt.

Met onderstaande voorstellen willen wij bijdragen aan kerndoelen die: (1) beter vertaalbaar zijn naar lesmaterialen door methodeschrijvers; (2) beter uitvoerbaar zijn voor scholen, (3) beter aansluiten bij huidige onderwijspraktijken, en (4) leerlingen beter voorbereiden op complexe maatschappelijke vraagstukken van nu en de toekomst.

De voorstellen sluiten aan bij internationale raamwerken voor duurzaamheidseducatie, zoals het UNESCO ESD-raamwerk, Wiek et al. (2011; 2015), en onderdelen uit het GreenComp-raamwerk, met name op het gebied van systeemdenken en toekomstdenken. Daarnaast sluiten deze voorstellen aan bij aanbevelingen uit het Burger Beraad Klimaat, waarin wordt gepleit voor meer aandacht voor kennis over klimaat- en duurzaamheidsvraagstukken, open dialoog, kritisch denken en actief burgerschap. Daarbij wordt benadrukt dat jongeren moeten leren om maatschappelijke vraagstukken gezamenlijk te onderzoeken, verschillende perspectieven af te wegen en aanbevelingen te formuleren. Het OECD/PISA Framework for Climate Literacy biedt hiervoor concrete handvatten.

Onderwijs heeft niet alleen betrekking op kwalificatie, maar ook op socialisatie en subjectificatie (Biesta). Juist duurzaamheidsvraagstukken roepen fundamentele vragen op over hoe we willen samenleven en omgaan met de wereld om ons heen. De voorstellen die Leren voor Morgen hieronder doet, dragen hieraan bij. Ze helpen leerlingen niet alleen om duurzaamheidsvraagstukken beter te begrijpen, maar ook om hierover kritisch na te denken, verschillende perspectieven af te wegen en hierover met anderen in gesprek te gaan.

1. Samenhang tussen de leergebieden

Duurzaamheidsvraagstukken zijn per definitie vakoverstijgend. Het analyseren van deze vraagstukken vraagt daarom om samenhang tussen de leergebieden Burgerschap (BU), Mens & Natuur (M&N) en Mens & Maatschappij (M&M).

Daarvoor is het belangrijk dat er vergelijkbare denkkaders, vergelijkbare terminologie, en vergelijkbare manieren van evalueren terugkomen in de verschillende leergebieden.

Momenteel wordt in meerdere kerndoelen gesproken over evalueren van “de gevolgen” of “de impact” van ontwikkelingen en maatregelen, gevolgd door steeds andere termen. Wij adviseren daarom om in de formuleringen explicieter en consequenter aandacht te besteden aan de gevolgen. Dit kan door bestaande bullets voor inhoudelijke kerndoelen van M&N en M&M aan te passen. Maar beter is om het als aparte bullet op te nemen in de kerndoelen “vraagstukken” of “denk en werkwijzen”:

Wij adviseren om een bullet toe te voegen:

- PO: “verkennen van gevolgen voor hier en elders, nu en later, jezelf en anderen, mensen en natuur.”
- VO: “afwegen van gevolgen voor welzijn, welvaart en planetaire gezondheid, op verschillende tijd- en ruimteschalen.”.

Argumentatie: Voor het voortgezet onderwijs sluit dit aan bij het People-Planet-Prosperity raamwerk, dat nu breed gebruikt wordt (het zit in veel schoolboeken, maar is nu niet opgenomen in de kerndoelen). Op dit moment is deze samenhang onvoldoende herkenbaar in de kerndoelen, waardoor het voor methodemakers en scholen onduidelijk blijft hoe duurzaamheidsvraagstukken integraal kunnen worden benaderd. Ten tweede wordt er zo explicieter aandacht besteed aan het afwegen van gevolgen van keuzes en maatregelen (passend bij competentie 3 uit het UNESCO raamwerk), dat nog ontbrak in de kerndoelen over vraagstukken en denk- en werkwijzen.

Daarnaast wordt in meerdere kerndoelen uitsluitend gesproken over “de leefomgeving”. Bij duurzaamheidsvraagstukken gaat het echter niet alleen over de directe omgeving, maar ook over relaties tussen gebieden en mondiale ketens. Consumptie in Nederland heeft immers gevolgen voor andere gebieden in de wereld. Wij adviseren daarom om formuleringen rondom “de leefomgeving” waar mogelijk te vervangen door: “de eigen omgeving en andere gebieden”.

Wij adviseren ook om in de toelichting op de samenhang tussen leergebieden expliciet aandacht te besteden aan het vakoverstijgende begrip “circulariteit”. Circulariteit is een belangrijk concept binnen hedendaagse duurzaamheidsvraagstukken en krijgt betekenis vanuit verschillende disciplines en leergebieden. Binnen Mens & Natuur kan circulariteit bijvoorbeeld aan bod komen in relatie tot grondstoffen, materialen, ecosystemen, energie en kringlopen. Binnen Mens & Maatschappij kan het gekoppeld worden aan consumptie, productie, economie en mondiale ketens. Juist door deze verschillende perspectieven naast elkaar te plaatsen, kunnen leerlingen inzicht ontwikkelen in de samenhang tussen ecologische, economische en maatschappelijke vraagstukken. Daarnaast biedt circulariteit concrete aanknopingspunten voor oplossingsgericht denken. Algemene formuleringen zoals “oplossingen bedenken voor…” geven in de praktijk nog weinig houvast. Het begrip circulariteit helpt om oplossingsrichtingen concreter te maken

2. Burgerschap (BU)

Karakteristiek van het leergebied

In eerdere versies van de karakteristiek van Burgerschap werd expliciet aandacht besteed aan planetaire belangen, de wederzijdse relatie tussen mens en ecosystemen en

duurzaamheidsvraagstukken. Deze passages sloten goed aan bij de maatschappelijke realiteit en dragen bij aan burgerschapsvorming.

Wij adviseren daarom de volgende passages opnieuw op te nemen:

- “Het gaat niet alleen om de maatschappij, maar om onze planeet, met aandacht voor de wederzijdse relatie tussen mens en ecosystemen, nu en in de toekomst.”
- “Door aandacht te besteden aan het spanningsveld tussen individuele en gemeenschappelijke belangen, ontwikkelen leerlingen morele en ethische inzichten. Ze worden aangemoedigd om hun eigen standpunt in te nemen over maatschappelijke en planetaire vraagstukken, zoals klimaatverandering, afwegingen en keuzes te maken en hierop te reflecteren”
- “Het is een oefenplaats waar leerlingen ervaringen opdoen die hun kennis, vaardigheden en houding vergroten tegenover de democratische rechtsstaat, de samenleving en planetaire belangen”

gehaald. Een mogelijke reden hiervoor is dat het begrip “planetaire vraagstukken” in de praktijk nog niet voor alle docenten voldoende herkenbaar of concreet is. Tegelijkertijd blijft het belangrijk dat de karakteristiek expliciet aandacht besteedt aan de relatie tussen mens, samenleving en ecologische systemen, juist omdat deze vraagstukken steeds bepalender worden voor democratische en maatschappelijke keuzes.

Wij adviseren daarom te verkennen of hiervoor een toegankelijkere formulering mogelijk is, bijvoorbeeld door explicieter te spreken over “duurzaamheidsvraagstukken”, “socio-ecologische vraagstukken” of “vraagstukken rond klimaat en natuur”. Ook zou overwogen kunnen worden om het begrip “planetaire gezondheid” op te nemen, aangezien dit begrip in de praktijk steeds vaker wordt gebruikt.

BU20B – maatschappelijke en democratische betrokkenheid

Wij adviseren om de bullet “verantwoordelijkheid nemen voor…” te vervangen door “ervaringen opdoen met individueel handelen, gezamenlijk handelen en maatschappelijk-politiek handelen”. Argumentatie: Mensen en groepen kunnen op verschillende manieren omgaan met maatschappelijke vraagstukken, onder andere door individueel, gezamenlijk en maatschappelijk-politiek handelen. Daarom is het belangrijk dat leerlingen kennismaken met deze verschillende vormen van handelen, daar ervaringen mee opdoen en daarop reflecteren. Wanneer de verschillende vormen van handelen niet benoemd worden, bestaat het risico dat duurzaamheidsvraagstukken vooral worden benaderd als individuele verantwoordelijkheid. Aandacht voor meerdere vormen van handelen kan bijdragen aan hoop en het besef dat maatschappelijke verandering ook gezamenlijk en democratisch tot stand komt.

Ook adviseren we om een bullet toe te voegen voor VO: “Reflecteren op de verdeling van verantwoordelijkheden”. Argumentatie: Duurzaamheidsvraagstukken roepen vragen op over verantwoordelijkheid van burgers, overheden en bedrijven. Door leerlingen te laten reflecteren op de verdeling van verantwoordelijkheden leren zij maatschappelijke vraagstukken vanuit meerdere perspectieven bekijken en ontwikkelen zij democratische en morele oordeelsvorming. Daarnaast helpt dit om de eenzijdige focus op individueel handelen te doorbreken.

3. Mens & Natuur (M&N)

M&N29A – vraagstukken

Zie de suggestie voor bullets over evalueren van de gevolgen en impact bij sectie 1.

VO 33A / Aarde

Wij adviseren de volgende bullet toe te voegen: “analyseren van het ontstaan, de spreiding, eindigheid, winning en het gebruik van grondstoffen, en circulaire alternatieven.”. Argumentatie: kennis over grondstoffen, schaarste en circulariteit is essentieel voor het begrijpen van duurzaamheidsvraagstukken en sluit aan bij huidige onderwijspraktijken. Circulariteit wordt nu alleen in een scheikunde doel expliciet genoemd, terwijl het ook in andere vakken (aardrijkskunde, biologie, economie) aan bod zou moeten komen. NB: Bij M&M is er een bullet “beschrijven van de gevolgen die water- en grondstofwinning en productie van (consumptie)goederen hebben voor klimaat en leefomgeving” maar die is merkwaardig geformuleerd en dekt niet alle onderdelen van het vraagstuk: de oorzaken en oplossingsrichtingen komen niet aan bod.

VO 33B / Weer, Klimaat en Water

Wij adviseren de volgende bullet toe te voegen: “analyseren van bewijsvoering voor klimaatverandering op geologische en menselijke tijdschaal.” Argumentatie: Er bestaan onder leerlingen en in de samenleving veel misconcepties over klimaatverandering, met name over: verschillen tussen natuurlijke klimaatverandering op geologische tijdschalen en huidige klimaatverandering op menselijke tijdschaal en de betrouwbaarheid van klimaatwetenschappelijke kennis. Door leerlingen expliciet kennis te laten maken met verschillende vormen van bewijsvoering (zoals temperatuurmetingen, CO_2-metingen, ijskernen, historische data) leren zij kritisch om te gaan met misinformatie over klimaatverandering. Dit sluit aan bij het PISA Climate Literacy Framework, waarin nadrukkelijk aandacht wordt besteed aan kritisch omgaan met klimaatgerelateerde informatie, begrijpen hoe klimaatwetenschappelijke kennis tot stand komt, en het kunnen beoordelen van claims en argumenten in maatschappelijke discussies over klimaatverandering. Deze bullet zat in een eerdere versie van de kerndoelen, en die werd zeer gewaardeerd door docenten en vakexperts.

Daarnaast adviseren we om de volgende bullet toe te voegen: “analyseren hoe de klimaatafdruk en kwetsbaarheid voor gevolgen verschillen tussen gebieden en tussen groepen mensen.” Argumentatie: In de huidige kerndoelen worden de gevolgen van klimaatverandering onvoldoende expliciet benoemd. Daarnaast ontbreekt aandacht voor ongelijke verschillen in klimaatafdruk en impact van klimaatverandering tussen landen, regio’s en bevolkingsgroepen. Hierdoor blijft de relatie tussen het klimaatvraagstuk en (on)rechtvaardigheid onderbelicht. Zie ook het PISA Framework for Climate Literacy.

Wij adviseren de volgende bullet aan te passen: “analyseren van het broeikaseffect en de invloed van het menselijk handelen daarop: natuurlijk broeikaseffect, versterkt broeikaseffect” aanpassen in “analyseren van het broeikaseffect en koolstofcyclus en de invloed van het menselijk handelen daarop”. Argumentatie: de koolstofcyclus ontbreekt nu nog. Zie ook PISA framework for Climate Literacy

VO33C / Ecosystemen

Wij adviseren om de volgende bullet aan te passen: “analyseren van de menselijke afhankelijkheid van ecosystemen” in “analyseren van de afhankelijkheid van mensen van ecosystemen en de gevolgen van menselijk handelen op ecosystemen”. Argumentatie: In het PO wordt al aandacht besteed aan de gevolgen van menselijk handelen. In het VO zou dit verdiept moeten worden, zodat leerlingen niet alleen leren hoe mensen afhankelijk zijn van ecosystemen, maar ook inzicht krijgen in de invloed van menselijke activiteiten op ecosysteemkwaliteit en biodiversiteit. Dit is essentieel om duurzaamheidsvraagstukken rond landbouw en natuur goed te kunnen analyseren.

Wij adviseren ook om de volgende bullet aan te passen: “beschrijven van kringlopen en verstoringen daarvan” aanpassen in “beschrijven van natuurlijke kringlopen, verstoringen daarvan en circulaire

manieren van omgaan met grondstoffen en afval". Argumentatie: Deze aanpassing maakt zichtbaar dat kringlopen niet alleen een ecologisch concept zijn, maar ook relevant zijn voor menselijke productie- en consumptiesystemen. Hierdoor ontstaat meer samenhang tussen ecosystemen, grondstoffengebruik en circulariteit. Bovendien sluit dit beter aan bij de huidige onderwijspraktijk en maatschappelijke vraagstukken rond afval, grondstoffen en duurzaamheid. Circulariteit wordt nu alleen in een scheikunde doel expliciet genoemd, terwijl het ook in andere vakken (aardrijkskunde, biologie, economie) aan bod zou moeten komen.

4. Mens & Maatschappij (M&M)

M&M25A – vraagstukken

Zie de suggestie voor bullets over evalueren van de gevolgen en impact bij sectie 1.

VO25B

Wij adviseren de volgende bullet toe te voegen: "vergelijken van ecologische voetafdrukken van mensen, groepen en landen". Argumentatie: Het concept *ecologische voetafdruk* is een veelgebruikt analytisch hulpmiddel binnen duurzaamheidseducatie en huidige onderwijspraktijken. Het helpt leerlingen relaties te leggen tussen consumptie en mondiale gevolgen, verschillen tussen en binnen landen te analyseren en na te denken over de impact van productie- en consumptiepatronen op mens, natuur en grondstoffengebruik.Dit concept wordt al veel gebruikt in bestaande lesmethodes en onderwijspraktijken. Dat laat zien dat er in het onderwijsveld draagvlak voor bestaat en dat scholen en docenten hier in de praktijk goed mee uit de voeten kunnen. Opname in de kerndoelen kan bijdragen aan meer duidelijkheid en consistentie tussen scholen en leermiddelen.

VO 27B

Wij adviseren de volgende bullet aan te passen "beschrijven van de gevolgen van …" aanpassen naar "onderzoeken van directe en indirecte gevolgen van productie en consumptie voor mensen en natuur, hier en daar, nu en in de toekomst". Argumentatie: In de huidige formulering is de verborgen impact (of externe kosten) onderbelicht. Dit is een belangrijk vakconcept.

Wij adviseren daarnaast de volgende bullet toe te voegen: "verkennen van verschillende oplossingsrichtingen: technologische, ecologische en circulaire oplossingsrichtingen; gedrags- en systeemoplossingen." Argumentatie: Oplossingsrichtingen worden nu te beperkt benaderd vanuit technologie, terwijl duurzaamheidsvraagstukken ook gedragsmatige, maatschappelijke en systeemgerichte dimensies kennen. Circulariteit wordt nu alleen in een scheikunde doel expliciet genoemd, terwijl het ook in andere vakken (aardrijkskunde, biologie, economie) aan bod zou moeten komen.

Voorstel voor aanvullende bullet bij HAVO/VWO-subdoel economisch kerndoel 27B: "reflecteren op de maatschappelijke, ecologische en economische gevolgen van keuzes van bedrijven en organisaties, waaronder maatschappelijk verantwoord ondernemen." Argumentatie: In de huidige formulering ligt de nadruk sterk op financiële overzichten en financieel-economische vaardigheden. Daardoor blijft onderbelicht dat economische keuzes ook maatschappelijke en ecologische gevolgen hebben. Aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen sluit beter aan bij actuele economische vraagstukken, bestaande onderwijspraktijken en de bredere doelen van duurzaamheids- en burgerschapsonderwijs.

5. Toekomstdenken explicieter opnemen

Tijdens het ontwikkelproces zijn voorstellen gedaan om toekomstdenken een betere plek te geven. Dit is een belangrijke competentie (zie competentie 2 en 4 uit het UNESCO ESD raamwerk, en ook het GreenComp Raamwerk en PISA framework for Climate Literacy). Wij begrijpen dat toevoeging van een volledig nieuw kerndoel in deze fase niet realistisch is. Wel adviseren wij om toekomstdenkvaardigheden explicieter zichtbaar te maken in bestaande bullets.

Bijvoorbeeld door toevoeging van:

- “verbeelden van verschillende mogelijke toekomsten”;
- “bedenken van stappen die nodig zijn om wenselijke toekomsten te bereiken.”

Argumentatie: Duurzaamheidsvraagstukken gaan per definitie ook over de toekomst. Toekomstdenken helpt leerlingen: verschillende scenario’s te vergelijken, gevolgen van keuzes te overzien en handelingsperspectieven te ontwikkelen.

Procesmatige observatie

Tijdens het ontwikkelproces hebben leden van ontwikkelteams, advieskringen, vakverenigingen, duurzaamheidsorganisaties en docenten herhaaldelijk concrete voorstellen gedaan om duurzaamheid sterker en consistenter te verankeren in de kerndoelen. Deze voorstellen zijn slechts beperkt verwerkt. Wij adviseren daarom nadrukkelijk om in de verdere uitwerking van leerlijnen, ondersteuningsmaterialen en professionaliseringstrajecten alsnog gebruik te maken van de aanwezige expertise uit het onderwijs- en duurzaamheidsveld.

Leren voor Morgen ondersteunt het uitgangspunt dat kerndoelen ruimte moeten laten aan scholen en docenten. Leren voor Morgen ondersteunt het uitgangspunt dat kerndoelen ruimte moeten laten aan scholen en docenten. Tegelijk vraagt goed onderwijs over duurzaamheid wel om voldoende inhoudelijke richting en samenhang. Wanneer leerlingen duurzaamheidsvraagstukken moeten onderzoeken en handelingsperspectieven moeten verkennen, moeten zij daarvoor ook de benodigde concepten, kennis en denkwijzen aangereikt krijgen. In de huidige set kerndoelen en HGHO’s blijven deze bouwstenen echter vaak impliciet of onderbelicht. Daardoor ontstaat het risico dat de beoogde doelen rond burgerschap, kritisch denken en het onderzoeken van maatschappelijke vraagstukken in de praktijk moeilijk realiseerbaar zijn. Juist daarom is explicitering van bepaalde concepten en denkwijzen van belang: niet om de kerndoelen zwaarder te maken, maar om beter te ondersteunen dat de bestaande doelen daadwerkelijk behaald kunnen worden.

Wij hopen dat bovenstaande voorstellen bijdragen aan kerndoelen die beter uitvoerbaar zijn voor scholen, beter aansluiten bij bestaande onderwijspraktijken en leerlingen beter voorbereiden op complexe maatschappelijke vraagstukken van nu en de toekomst.